બોલ

આદિવાસી બાળકોનું બાલપત્ર

અંક : ૧

સપ્ટેમ્બર ૨૦૨૪

bhasha publications

for social transformation

આદિવાસી બાળકોનું બાલપત્ર

સપ્ટેમ્બર ૨૦૨૪
વર્ષ ૧, અંક - ૧

સંપાદક : સેજલ રાઠવા

ચિત્રકાર : અર્ચના રાઠવા

અક્ષરાંકન : રામસિંગ રાઠવા

બુક ડિઝાઈન : સંજય રાઠવા

સલાહકાર : ડૉ.મદન મીણા, વસંત રાઠવા

નિર્માણ, સંયોજન, અને આયોજન : વસંત રાઠવા, સેજલ રાઠવા

પ્રકાશક : ભાષા સંશોધન પ્રકાશન કેન્દ્ર
૩, પરિચય પાર્ક, મહારાણા પ્રતાપસિંહ સર્કલ પાસે દિવાળીપુરા- જૂના પાદરા રોડ
વડોદરા ૩૯૦ ૦૦૭, ગુજરાત

ફોન નં. : ૮૭૯૯૫૨૪૮૧૫

ઈ-મેઈલ : bhasharesearch@gmail.com

વેબસાઈટ : www.bhasharesearch.org

આદિવાસી બાળકોનું બાલપત્ર ઈ-બુક PDF ફોર્મેટમાં કરવામાં આવેલ છે.

અનુક્રમણિકા

૧. સંપાદકીય	સેજલ રાઠવા	....૧
૨. ઈશ્વર તને ક્યાં શોધુ? (ગીત)	રેખા ચૌધરી	....૩
૩. વસંતશાળા	વસંત રાઠવા	....૪
૪. ઉખાણાં	ગોપસિંગ રાઠવા	....૧૦
૫. બાળકોનો ખેલ	વનિતા વલવી	....૧૧
૬. બગલો અને કરચલો (વાર્તા)	અર્જુન રાઠવા	....૧૫
૭. પતંગિયું (ગીત)	રેખા ચૌધરી	....૧૮
૮. આવ્યો વરસાદ (ગીત)	રેખા ચૌધરી	....૧૯
૯. માં બાપની શીખ (વાર્તા)	રામસિંગ રાઠવા	....૨૦
૧૦. વારલી (ચિત્ર)	સેજલ રાઠવા	....૨૨

'બોલ' ના વાચકમિત્રોને વિનંતી છે કે 'બોલ'માં સમાવાયેલ વિષયોને અનુરૂપ જો કોઈ લખાણ તમારી પાસે હોય અથવા આપને લખવાની ઈચ્છા હોય તો તે લખી નીચેનાં સરનામે મોકલશો.

સંપાદક : 'બોલ'

વસંત રાઠવા

વસંત શાળા, આદિવાસી અકાદમી, તેજગઢ,

તા.જી. છોટાઉદેપુર

મો.૯૮૭૯૭૨૬૪૪૧

સંપાદકીય

'બોલ' સામાયિક આદિવાસીઓની ભાષાની વાત સ્કૂલનાં બાળકો સુધી પહોંચાડવા માટે શરૂ કરવામાં આવ્યુ હતું. એ પાછળનો ઉદ્દેશ આદિવાસી બાળકોનું સાહિત્ય નિર્માણ થાય અને તેઓના શૈક્ષણિક વિકાસના પાયાની ભૂમિકામાં મદદરૂપ થવા માટેનું હતું.

આ પ્રયાસ ૨૦૦૪માં 'બોલ' સામાયિક દ્વારા કરવામાં આવ્યો હતો. જે વર્ષ ૨૦૧૧ સુધી ચાલ્યો. ત્યારબાદ 'બોલ' સામાયિકને જોઇતી મદદ ન મળતાં એને બંધ કરી દેવામાં આવ્યુ. એ સમય દરમિયાન 'બોલ' એક પ્રિન્ટ સામાયિકના રૂપમાં પ્રકાશિત થતું હતું. સાથે એની પાછળના ખર્ચાઓ પણ દિવસેને દિવસે વધતા જતા હતા. તેમજ અમારી આસપાસની સ્કૂલો સુધી જ પહોંચાડી શકતા હતા. જેનો વ્યાપ અમે વધારી શકતા ન હતા. જેની ઘણી મર્યાદાઓ પણ હતી.

વર્તમાન સમય સાથે અમે 'બોલ' સામાયિકને પ્રિન્ટ માધ્યમના બદલે ઓનલાઈન માધ્યમમાં પ્રકાશિત કરવા જઈ રહ્યાં છે. જે હવે દર ત્રણ મહિનામાં પ્રકાશિત થશે. આજના ડિજિટલ જમાનામાં બધું ખૂબ ઝડપ થી બદલાઈ રહ્યું છે. જેમાં ઓનલાઇન શિક્ષા, ઓનલાઈન કામ, ઓનલાઈન નોકરી, ઓનલાઈન મીટીંગ આ બધામાં ઓનલાઈન શબ્દ ખૂબ જ પ્રચલિત બન્યો છે. લોકોએ આ ઓનલાઈન માધ્યમને ખુબ જ સરળતાથી પોતાના જીવનમાં અપનાવ્યો છે. જે મોબાઈલ થકી આપણા રોજ-બરોજના જીવનમાં આવી ગયું છે. જેની અસર બાળકો પર ખૂબ થઈ છે. બાળકોના સામાયિકો, પૂર્તિઓ, બાળ વાર્તા, રમતો આ સાથેનો નાતો તૂટી રહ્યો છે. આથી 'બોલ' સામાયિકના માધ્યમથી બાળકોની વાતો, વાર્તાઓ, રમતો,

ઉખાણાંઓ, ગીતો અને હાલરડાંઓ બાળકો સુધી પહોંચશે અને તેઓનો શૈક્ષણિક પાયો મજબૂત બનાવવામાં મદદરૂપ બનશે.

'બોલ' સાથે જોડાયેલાં અને જોડાવાં માંગતા તમામ મિત્રોને નિવેદન છે કે બાળકોને લગતા સાહિત્ય કોઈ પણ ભાષામાં તમે લખી મોકલાવી શકો છો. 'બોલ' થકી આપણે સૌ આપણી માતૃભાષા, આપણી બાળપણની યાદો અને પરિવાર, સમાજ સાથેના આપણાં સબંધોને તાજા કરીએ. બોલ થકી બોલીએ, લખીએ અને બોલમાં લખનારને વાંચીએ, સાંભળીએ અને ઓનલાઈન માધ્યમથી એક મજબૂત સમાજ અને ભવિષ્યનું નિર્માણ કરીએ.

ઈશ્વર તને ક્યાં શોધુ?

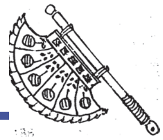

ઈશ્વર તને ક્યાં શોધુ?
ઈશ્વર તને ક્યાં શોધુ?
ખેતરોની હરિયાળીમાં શોધુ કે,
રંગ બે રંગી ફૂલોમાં શોધુ.
ઈશ્વર તને ક્યાં શોધુ?
ખળ ખળ કરતા ઝરણામાં શોધુ કે,
વિશાળ સમુદ્રમાં શોધુ.
ઈશ્વર તને ક્યાં શોધુ?
ઝરમર કરતા વરસાદમાં શોધુ કે,
તેના પૂરમાં શોધુ.
ઈશ્વર તને ક્યાં શોધુ?
નાની મોટી કાકરીઓમાં શોધુ કે,
મોટા પથ્થરોમાં શોધુ.
ઈશ્વર તને ક્યાં શોધુ?

વસંત શાળા

આદિવાસી અકાદમીની સ્થાપના ૧૯૯૬માં કરવામાં આવી એ સમયગાળા દરમિયાન આદિવાસી સમાજમાં ઘણી સમસ્યાઓ હતી. આ સમસ્યાઓને ધ્યાનમાં રાખીને સંશોધન કરતા મુખ્ય પાંચ સમસ્યાઓ આદિવાસી સમાજમાં જોવા મળી હતી. જેમાં ભૂખપીડિત ગામ, કૂપોષિત ગામ, સ્થળાંતરીત ગામ, રોગગ્રસ્ત ગામ, કર્જ ગ્રસ્ત ગામ, શિક્ષણ વિનાનું ગામ જોવા મળ્યા. આ પરિસ્થિતિઓનુ નિવારણ કરવા માટે પાંચ મુદ્દાઓની રચના કરવામાં આવી, જેમાં કર્જ મુક્ત ગામ, રોગમુક્ત ગામ, સ્થળાંતર મુક્ત ગામ, કૂપોષિત મુક્ત ગામ, અજ્ઞાન મુક્ત ગામ.

આ મુદ્દાઓને ધ્યાનમાં રાખી આદિવાસી અકાદમીમાં અનુસ્નાતકના અભ્યાસક્રમની શરૂઆત કરવામાં આવી હતી. આ અભ્યાસક્રમમાં પંદર વિધાર્થીઓં જોડાયા જેઓ ગણેશ દેવી સરના માર્ગદર્શન હેઠળ અભ્યાસક્રમ ચાલુ કર્યો અને સાથે સાથે પાંચ મુદ્દાઓને ધ્યાનમાં લઈને કામગીરીની પણ શરૂઆત કરી. જેમાં મને શિક્ષણના મુદ્દા પર કામ કરવાની ઈચ્છા સાથે કામગીરીની શરૂઆત કરી.

એ સમય દરમિયાન છોટા ઉદેપુર જીલ્લો વડોદરા જીલ્લાનો એક ભાગ હતો. જેમાં તે સમયના વડોદરા જીલ્લાના ચાર તાલુકાઓ જેવા કે પાવીજેતપુર, છોટાઉદેપુર, કવાંટ અને નસવાડીના ઊંડાણના ગામડાઓમાં આદિવાસી સમાજનું શિક્ષણનું સ્તર ખુબ જ ઓછું હતું. જેમાં મુખ્ય કારણો રાજકીય, આર્થિક, સામાજિક અને ભૌગોલિક પરિસ્થિતિ હતી. આ સમયગાળા અને પરિસ્થિતિઓને ધ્યાનમાં લઈને શિક્ષણના સ્તરની વાત કરીએ તો બાળમજૂરી, બાળલગ્ન, મોટા બાળક પર નાના બાળકની દેખભાળની જવાબદારી, નાની મોટી બીમારી, મહુડાના ફૂલ વીણવા જવું, સ્થળાંતર કરવું વગેરે કારણો પણ જવાબદાર હતાં. ગામડામાં શાળાનું પ્રમાણ

ઓછું, શાળાઓ દુર, શાળાઓમાં ભૌતિક સુવિધાઓનો અભાવ, શિક્ષકોનો અભાવ અને અનિયમિતતા, શિક્ષકો અને બાળકોની ભાષામાં અંતર, શિક્ષણમાં સ્થાનિક ભાષાનો ઉપયોગ ન થવો, ડુંગરાળ વિસ્તારમાં નદી નાળા અને વન્ય પ્રાણીઓનો ભય, ચોમાસામાં નદી નાળાઓમાં પાણી ભરાઈ જવું. આ બધી પરિસ્થિતિઓના કારણે આદિવાસી સમાજમાં ખાસ કરીને અંતરિયાળ વિસ્તારમાં શિક્ષણનું સ્તર ખુબ જ ઓછા પ્રમાણમાં જોવા મળતું અને આજે પણ કેટલાક વિસ્તારોમાં આ પરિસ્થિતિ યથાવત જ છે.

આ પરિસ્થિતિઓને ધ્યાનમાં રાખીને આદિવાસી અકાદમી તરફથી શાળામાં ન જતાં બાળકોને શિક્ષણ આપવાની કામગીરીની શરૂઆત કરવામાં આવી. જેમાં ગામનાં જ ભણેલા યુવક યુવતીને સ્વયંસેવક તરીકે શિક્ષણના કાર્યમાં જોડવામાં આવ્યા. આ કામગીરીમાં સફળતા મળવાથી આદિવાસી અકાદમીમાં પ્રયોગના ભાગરૂપે અભણ અને શાળા છોડી દીધેલ બાળકો માટે તેજગઢમાં ૨૦૦૬ માં ૮ થી ૧૨ વર્ષની ઉમરના ૪૫ બાળકો સાથે તાલીમ કેન્દ્રની શરૂઆત કરવામાં આવી. જેમાં બાળકોની સારસંભાળ માટે ચાલતા અનૌપચારિક શાળાના ૬ થી ૭ શિક્ષકો એક - એક અઠવાડિયા માટે બાળકોને ગ્રુપ પ્રમાણે આવીને અભ્યાસ કરાવતા હતા. એમ કરતા ગામની અનૌપચારિક શાળાઓ અઠવાડિયા સુધી બંધ રહેતી હતી. જેની અસર બાળકોના શિક્ષણ ઉપર પડતી હતી. આ સમસ્યાને ધ્યાનમાં રાખીને તેજગઢમાં ચાલતા તાલીમ કેન્દ્રમાં સ્થાનિક રહી શકે એવા શિક્ષકોની નિમણુંક કરવામાં આવી. જેનાથી તાલીમ કેન્દ્ર અને ગામડાંની અનૌપચારિક શાળાના શિક્ષણમાં સમાનતા જળવાય રહે. છોટાઉદેપુર જીલ્લાના તેજગઢ ગામમાં આદિવાસી અકાદમીમાં વસંત શાળા નામે શિક્ષણ વિભાગ કરવામાં આવ્યો. જેમાં અભણ, ડ્રોપ-આઉટ અને જેમની ઉંમર ૮ થી ૧૨ વર્ષની હોય એવા બાળકોને

લાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. અને બાળકોને બે વર્ષ તાલીમ કેન્દ્રમાં વ્યવસાયલક્ષી શિક્ષણ અને સ્થાનિક બોલીનું પ્રાદેશિક શિક્ષણ આપીને તૈયાર કરવામાં આવતા. તેઓના આગળના અભ્યાસ અર્થે આશ્રમો, મોડર્ન સ્કુલ, સ્થાનિક શાળાઓમાં પ્રવેશ અપાવી પ્રોત્સાહિત કરવામાં આવતા. જેનાથી પુરતું શિક્ષણ મેળવી, પોતે સ્વાવલંબી, સાદું જીવન જીવી અને એક સારો નાગરિક બની શકે.

વસંત શાળામાં બહુભાષી શિક્ષણ એ કલ્પના નથી પ્રેક્ટીકલ છે. આજની બદલાતી જતી આર્થિક પરિસ્થિતિને કારણે ભાષામાં બદલાવ થઈ રહ્યો છે. ઘણા એવા સમાજનાં લોકો પોતાની મૂળ ભાષા કે બોલીને ભૂલી ગયા છે. આવી જ રીતે આદિવાસી સમાજમાં પણ એમની મૂળ ભાષા બદલાઈ રહી છે. જો ભાષા મરી જશે તો સસ્કૃતિ નાશ પામશે. આ મરી રહેલી ભાષાને જીવંત રાખવા માટે પણ બહુભાષી શિક્ષણ અનિવાર્ય છે. બહુભાષી શાળા એટલે બાળકની પોતાની ભાષાને

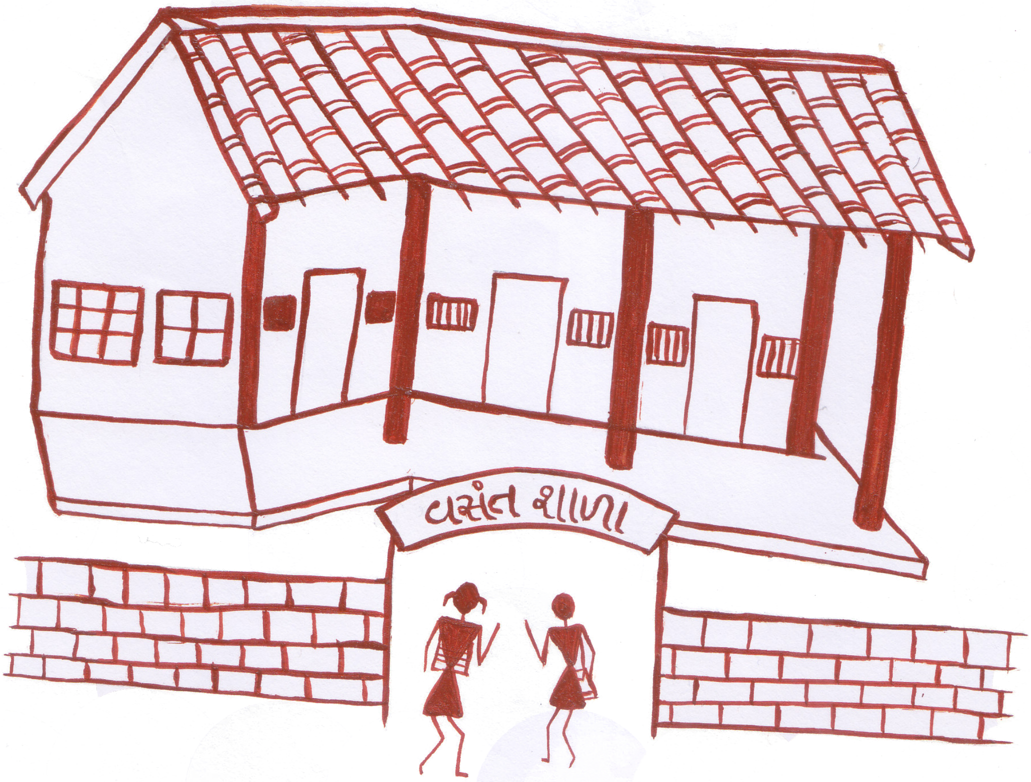

જ્ઞાનમાં વપરાશમાં લેવી અને તેનો આદર કરવો. બહુભાષી શાળામાં બહુભાષાના બાળકો હોવા જોઈએ અને બહુભાષા જાણતા સમજતા શિક્ષકો હોવા જોઈએ. એટલે કે બહુભાષી બાળક, બહુભાષી શિક્ષકો સાથે જ્ઞાનનો વપરાશ અને ભાષા, બાળક અને શિક્ષકનો આદર. આ બાબતને ધ્યાનમાં રાખી વસંત શાળાને બહુભાષી શાળા બનાવવામાં આવી. જેમાં રાઠવી, નાયકી, ધાણકી, ભીલી, ડુંગરીભીલી વગેરે સ્થાનિક બોલીઓનો શિક્ષામાં જ્ઞાન આપવા માટે ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

બહુભાષી શાળામાં પ્રથમ દિવસે શિક્ષકે બાળકો પાસેથી ભણાવાનું, બીજા દિવસે બહુભાષી ટ્રેનીંગ, ત્યાર પછી સ્થાનિક બાળકોની બોલીના શબ્દોની શબ્દાવલી બનાવવી. આ શબ્દાવલી લઈને બાળકોને શીખવાડવું. આમ બહુભાષી શાળા એ બાળકો માટે જ નથી પણ બહારની દુનિયા માટે પણ નવતર પ્રયોગ છે.

વસંત શાળામાં ડ્રોપઆઉટ અને શાળાએ ન જતા, નાના મોટા ૮ થી ૧૨ વર્ષની ઉંમરના બધા જ બાળકો આવે છે. આવાં બાળકોને ધોરણ પ્રમાણે બેસાડવા કે પછી

કઈ રીતે બેસાડવા એ વિચાર આવતાં વસંત શાળામાં બાળકની ક્ષમતા અનુસાર વર્ગોનું આયોજન કરવામાં આવ્યું. જેમાં ધોરણ પ્રમાણે ન રાખતાં જાગૃતિ, પ્રકૃતિ, સંસ્કૃતિ, સ્વકૃતિ અને પ્રગતી જેવા વર્ગોના નામો રાખવામાં આવ્યાં.

જાગૃતિ એટલે જાગૃત કરવા એવો અર્થ થાય છે. જાગૃતિ કલાસ એ વસંત શાળાનો પ્રથમ ક્લાસ છે. જેમને ભણતર પ્રત્યેની રૂચી ન હોય એવા બાળકોમાં એ રુચિ ઊભી કરીને જાગૃત કરવામાં આવતા. ત્યારબાદ અક્ષરજ્ઞાન અને અંકજ્ઞાન શીખવાડવાની શુરુઆત થતી. જેમાં બાલમંદિરથી લઈને બીજા ધોરણના બાળકોનો સમાવેશ કરવામાં આવતો હતો.

પ્રકૃતિ એટલે દરેક બાળકો ને પ્રકૃતિ સાથે જોડાણ કરવું . જેમાં પ્રકૃતિ સાથે જોડાયેલી દરેક વસ્તુઓની ઓળખણ કરાવવી. પ્રકૃતિ એટલે શું? કઈ-કઈ વસ્તુ પ્રકૃતિમાં આવે છે? તેની સમજ આપવામાં આવતી. જેનથી બાળક પ્રકૃતિને જાતે ઓળખે અનુભવે અને પ્રકૃતિની જાળવણી કરતા શીખે છે. આ કલાસમાં ત્રીજા અને ચોથા ધોરણને ધ્યાનમાં રાખીને અભ્યાસ કરાવવામાં આવતો.

સંસ્કૃતિ કલાસના બાળકોને સંસ્કૃતિ સાથે જોડવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવતો. જેમાં દરેક સમાજની પોતાની અલગ સંસ્કૃતિ છે. પરંતુ આદિવાસી સમાજની સંસ્કૃતિને ભણવામાં કે ભણાવવામાં આવતી નથી. આ ક્લાસમાં બાળકોની સંસ્કૃતિને સાથે રાખીને અન્ય સંસ્કૃતિઓની જાણકારી આપવામાં આવે છે. જેમકે તહેવારો, ઘરેણાં, પોશાક, ખાન-પાન, રહેણીકરણી વગેરેનું જ્ઞાન આપવામાં આવે છે. જેથી બાળકોને પોતાની સંસ્કૃતિ શું છે? સમાજ શું છે? એની ઓળખ ઊભી થતાં એનો આદર કરતા શીખે. એ ઉદેશ્યથી ભણાવવામાં આવતું. એ સાથે ધોરણ ૫ નો અભ્યાસ કરાવવામાં આવતો.

સ્વકૃતિ એટલે પોતે રચના કરવી સ્વકૃતિમાં આવેલ બાળક પોતે અભ્યાસ કરી પોતાની સમજ પ્રમાણે કોઈક ને કોઈક રચના કરે છે. જેમકે વાર્તા, ગીત અને ઉખાણાં વગેરે ત્યાર બાદ જોયેલી, શીખેલી, અનુભવેલી વસ્તુઓ ઘટનાઓને ધ્યાનમાં રાખીને પોતાની રીતે કોઈ પણ કૃતિઓ ઊભી કરે છે. દા.ત. ગીત, વાંસકામ, માટીકામ, કાગળકામ, ચિત્રકામ, વેસ્ટમાંથી બેસ્ટ વગેરેની કૃતિઓ તૈયાર કરે છે. આ કલાસમાં ધોરણ -૬ના લેવલનો અભ્યાસ કરાવવામાં આવે છે.

પ્રગતી કલાસ એ વસંત શાળાનો છેલ્લો ક્લાસ છે. જેમાં સાતમાં ધોરણનાં લેવલનો અભ્યાસ કરાવવામાં આવે છે. આ કલાસમાં આવેલ બાળક શારીરિક, માનસિક અને બૌદ્ધિક રીતે તૈયાર થયેલ ગણવામાં આવે છે. એ પોતાની રીતે અભ્યાસ કરીને આગળ વધી શકે એવી સમજ એનામાં આવી જાય છે.

વ્યાયામ અને યોગાસન, શ્રમદાન, રમત ગમ્મત, વ્યવસાયિક જ્ઞાનમાં ખેતી કામ, માટી કામ, વાંસકામ અને એ સાથે સ્વાસ્થ્ય માટે પ્રાર્થના શાળા સંમેલન, ધ્યાન અને કલ્પના સાથે સાથે બાળકો દ્વારા બાળકોએ બનાવેલ, બાળકો વડે અને બાળકોથી ચાલતી પંચાયત એટલે બાળપંચાયત. બાળપંચાયતની વ્યવસ્થા ગ્રામપંચાયત જેવી હોવાથી નીચેના સ્તરથી બાળક પોતાના નાગરિકતાના હકો અને ફરજોને સમજી શકે. શૈક્ષણિક મુલાકાતમાં આખા વર્ષ દરમ્યાન વિવિધ સંસ્થાઓ, હાટ, મેળાઓ, સંગ્રહાલય, ડુંગરો, નદીઓ, વનભોજન, જળાશયો વગેરેની પ્રત્યક્ષ મુલાકાત કરાવવામાં આવે છે. સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમ, સ્થાનિક સંસ્થાઓની મુલાકાતોમાં ગ્રામપંચાયત, પોસ્ટ ઓફીસ, બેંક, પોલીસ સ્ટેશન, પ્રાથમિક આરોગ્ય કેન્દ્રની મુલાકાતો કરાવાવમાં આવે છે.

આમ વસંત શાળામાં બહુભાષી શિક્ષા પદ્ધતિની સાથે સાથે બાળકોમાં સર્વાંગી વિકાસ કેવી રીતે થઇ શકે એ બાબતનું ધ્યાન રાખવામાં આવે છે.

ઉખાણાં

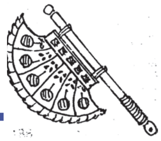

૧. ગટીયુ ગોદુ આખો દરિયો પી જાય પૂણ દરાઈ ની ચુ કોં ?

જવાબ - મશીન

૨. એક ભાસ ટુટી જાય બીજો ભાસ કામની લાગે ચુ કોં ?

જવાબ - ચાટીયા

૩. વાળ વગર વેલો ચળે ચુ કોં ?

જવાબ - ધુમાંળો

૪. એક ભાસ દટાયેલો એક ભાસ ટીંગાયેલો ચુ કોં ?

જવાબ - રીંગણ ને બટાકા

૫. રંગેલી લાકડી ડોરોમે ડબાઈ ચુ કોં ?

જવાબ - રીગણું

પાંચ છેડાઃ (પાંચ પથ્થરની રમત)

આદિવાસીઓની બાળ રમતો આગવી અને વયજૂથ પ્રમાણે જુદા જુદા પ્રકારની હોય છે. કેટલીક રમતો છોકરા છોકરી ની સરખીજ હોય છે. તેવી રમતો સમુહમાં રમાય છે. તથા કેટલીક રમતો કન્યાઓની આગવી રમતો હોય છે. તેઓં આંગણામાં ઘરમાં ખેતરમાં નદી કે વગડામાં મોકળાશ મળે ત્યાં રમત રમે છે. જેમાંથી પાંચ છેડાની રમતની માહિતી આપવાનો પ્રયત્નો કર્યો છે.

આ રમત મોટા ભાગે ગામડામાં છોકરા છોકરીઓ રમે છે. એમાં રમનારની સંખ્યા ૨ થી વધુ હોય છે. લોકબોલીમાં 'થબો રમીયે' એમ કહેવાય છે. આ રમતમાં બાળકો ચપટા કે ગોળ નાના પથ્થર વડે રમે છે. જેમાથી એક જણ પાંચ પથ્થરને ઊલટા સુલટી પથ્થરને ઉછાડીને રમવાની શરુઆત કરે છે.

આ રમતના કેટલાક નિયમો હોય છે. જો ઉછાડેલા પથ્થર નીચે પડી જાય તો બીજા બાળકને દાવ, નીચેમાનાં ચાર પથ્થરો ઉઠાવતા હાથ બીજા પથ્થરને ટચ થઈ જાય તો પણ બીજા બાળકનો દાવ. એવી રીતે રમત આગળ ચાલ્યા કરે છે. તેમાં ૧ થી ૧૦ પ્રકારના દાવ રમવામાં આવે છે. ૧. એક એકડીયો ૨. બબલીયું ૩.ત્રણ ત્રણીયો ૪. ચાર ચારીયું ૫. પાંચ પાચલીયું ૬. મુઠયું ૭. રેલગાડી ૮. ગોદડી, ૯. કુતરો ૧૦. કીંડા.

એક એકડીયો દાવમાં જમીન પર પાંચ પથ્થર ફેંકવામાં આવે છે. તેમાંથી એક પથ્થરને ઉપર ઉછાળીને સાથે જ જમીન પરના એક પથ્થરને વીણવામાં આવે છે. આવી રીતે એક પથ્થર ઉપર ઉછાળી જમીન પરના ચાર પથ્થરને એક- એક કરીને વીણવામાં આવે છે. જો ઉપર ઉછાળેલો પથ્થર ન ઝીલાય અથવા નીચેનો પથ્થર

ન વીણાય તો રમનાર આઉટ ગણાય.

રમત બબલીયું દાવમાં નીચે જમીન પર પાંચ પથ્થરને ફેંકવામાં આવે છે. તેમાંથી એક પથ્થરને ઉપર અધ્ધર નાંખી ઝીલવવું સાથે જ નીચે પડેલા ચાર પથ્થરમાંથી બે-બે પથ્થર એક સાથે વીણવું, જો ઉપર ફેકેલો પથ્થર ન ઝીલાય અથવા નીચે પડેલા પથ્થરમાંથી એક જ પથ્થર વીણાય તો રમનાર આઉટ ગણાય. એવી જ રીતે નીચે પડેલા ચાર પથ્થરમાંથી ત્રણ પથ્થર વીણવા જેને ત્રણ ત્રણીયું કહેવાય. ચાર પથ્થરને વીણવાં જેને ચાર ચરીયું કહેવાય.

પાંચ પાચલીયુ હથેળીમાં ચાર પથ્થર રાખી, અંગુઠો અને પહેલી આંગળી વડે એક પથ્થર પકડીને પથ્થર ઉપર નાંખી ચાર પથ્થર નીચે મુકવા અને એ જ હાથથી પથ્થરને ઝીલી લેવું. પછી બીજી વખત એ પથ્થર ઉપર નાંખી નીચ મુંકેલ ચાર પથ્થર વીણી લેવા.

મુઠીયું દાવમાં ચાર પથ્થર મુઠીમાં રાખી મુઠ ઉપર એક પથ્થર રાખી તે પથ્થરને ઉપર નાંખી નીચે ચાર પથ્થર મુકવા. ને તરત જ ઉપરના પથ્થરને ઝીલવવું. પછી એક પથ્થર ઉપર નાંખી એ પથ્થરને ઝીલવતા નીચેના ચાર પથ્થર વીણી લેવા. જો ઉપરનો પથ્થર ન ઝીલાય તો આઉટ ગણાય બીજાનો દાવ આવે.

રેલ ગાડી દાવમાં જમીન પર ચાર પથ્થર સીધી લાઈનમાં ગોઠવી. એક પથ્થર ઉપર નાંખી તે પથ્થરને ઝીલતા નીચેના એક પથ્થર વીણી લેવું આવી રીતે ચાર વખત પથ્થર ઉપર ફેકવું ને ચાર વખત નીચેના એક,એક પથ્થર વીણતા જવું.

ગોદડી દાવમાં જમીન પર ચોરસ દોરવામાં આવે છે. ચાર પથ્થરને ચોરસમાં દરેક ખૂણામાં એક એક પથ્થર ચારેય ખૂણામાં ચાર પથ્થર મૂકી ઉપર એક પથ્થર નાંખી નીચેના ચાર પથ્થર એકઠા કરતા જવું અને ઉપર નાખેલ પથ્થરને અધ્ધર ઝીલતાં જવું. ચાર પથ્થર એકઠાં થાય ત્યારે ઉપરનો પથ્થર ઝીલીને ચાર પથ્થર વીણી લેવા એને ગોદડી દાવ કહેવામાં આવે છે.

કુતરો દાવમાં અંગુઠો અને પહેલી આંગળી પહોળી કરી જેને ઘોડો કર્યો કહેવામાં આવે છે. આંમ ઘોડો કરી તેની આગળ પાંચ પથ્થર ઉપર નાંખે તે દરમિયાન તેમાંથી એક પથ્થર બહાર કાઢવો. છેલ્લે એક પથ્થર ઉપર નાંખી થપ્પો મારી તે પથ્થરને ઝીલી એક વેંતની અંદર નાંખી બહાર કાઢવામાં આવે છે. આ દાવને કુતરો દાવ કહેવામાં આવે છે.

કીડા દાવમાં પાંચ પથ્થર ખોબામાં લેવું પછી ખોબો ઊંધો કરવો તેના પર જેટલા પથ્થર ઝીલાય તેટલા કીડા ચઢ્યા આવું કહેવાય. જો ખોબો ઊંધો કરે ત્યારે એક પણ પથ્થર ન ઝીલાય તો આઉટ ગણાય, પછી બીજાનો દાવ હોય જો કીડા જેટલા સામેવાળા પર ચઢ્યા હોય તે ઊતરવા પડે.

આ રમતથી બાળકોને ગણતરી કરતા, તેમજ એકાગ્રતા શીખે છે. બાળકો આ રમત ખુબ આનંદથી રમે છે .

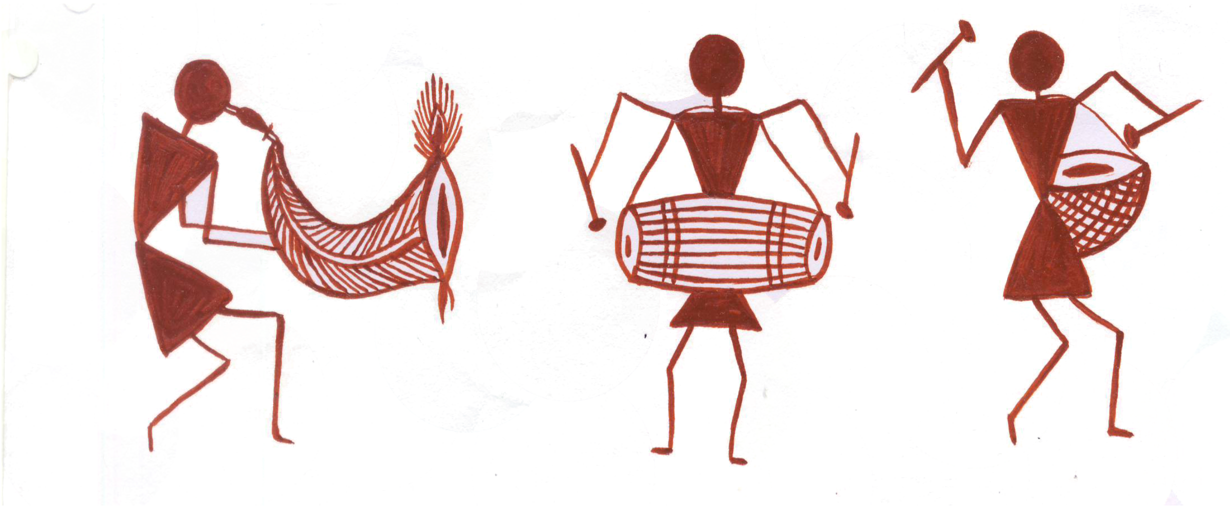

બગલો અને કરચલો

એક ગામમાં એક નાનું તળાવ હતું. તળાવના કિનારે એક ઘરડો બગલો બેઠો હતો. તેનામાં શિકાર કરવાની તાકાત રહી ન હતી. એક દિવસ બગલો રડવા લાગ્યો એની આંખોમાં ખૂબ મોટા આંસુ પડવા લાગ્યા. કરચલાનું ધ્યાન પેલા રડતા બગલા પર પડ્યું. કરચલો તેના મિત્રો માછલાં અને કાચબો બગલા પાસે આવ્યાં.

કરચલાએ બગલાને પૂછ્યું, "બગલા મામા આજે તમે કઈ ખાતા નથી? કેમ તમે રડો છો?"

બગલો રડતાં રડતાં બોલ્યો કે, "હે પ્રાણીઓ હવે હું મરીશ ત્યાં સુધી ઉપવાસ કરવાનો છું. તમે બરાબર સમજ્યા ને ! માછલાં સામે હવે હું જોવાનો પણ નથી."

કરચલાએ પૂછ્યું, "પણ આમ ઉપવાસ કરવાનું કારણ શું?"

બગલાએ આકાશ તરફ જોયું પછી કહ્યું, "હવે પાંચ છ વર્ષ સુધી વરસાદ નહિ પડે, આ તળાવ સુકાઈ જશે, પછી તમારા બધાનું શું? એ વિચારે મારું હૃદય ભરાઈ આવ્યું." આમ કહેતો બગલો ધ્રુસકે ધ્રુસકે રડવા લાગ્યો.

માછલાં, કાચબા થોડા નજીક આવીને બગલાને પૂછવા લાગ્યા, "તમારી પાસે અમને બચાવવાનો કોઈ ઉપાય હોય તો બતાવોને."

બગલાની આંખોમાંથી આંસુ પડતા બંધ થઈ ગયા. પછી બોલ્યો, "એક ઉપાય છે."

માછલાં, કાચબા અને બીજા જીવ જંતુઓ જાણવા માટે તાલાવેલી થઈ ગયા.

બગલો આગળ બોલ્યો, "અહીં થોડે દુર મોટું તળાવ છે. એમાં પાણી સુકાય તેમ નથી. હું તમને બધાને એક એક કરીને મારી પીઠ પર બેસાડીને લઈ જઈશ, પછી મોટા તળાવમાં તમે નિરાંતે રહેજો."

બધા બગલાને કહે, “મેં પહેલો, મેં પહેલો.”

એમ કરતા બધા આજુ બાજુ વીંટાઈ ગયા. નાના તળાવથી મોટા તળાવ તરફ નાના મોટા પથ્થરોઓ હતા. બગલો માછલાંને પીઠ પર બેસાડીને એક પછી એક આ ટેકરી પર લઈ જતા. નાના મોટા પથ્થરો પર તેમને પછાડતો ને ખાઈ જતો. બગલો ફરી તળાવમાં આવતો. બગલો દરરોજ એક એક માછલું લઈ જતો અને પછી ખાઈ જતો.

એક દિવસ કરચલાએ કહ્યું, “તમે તો માછલાંને રોજ લઈ જાઓ છો. તો મારો વારો ક્યારે?

એટલે બગલાને વિચાર આવ્યો, હું રોજ માછલાં ખાઈ ને કંટાળી ગયો છું. ચાલને આજે નવો સ્વાદ મળશે. આમ વિચારી કરચલાને પીઠ પર બેસાડીને બગલો તો ઉડ્યો. ટેકરી નજીક આવી ઉંચે ઉડતો બગલો નીચે ઉતરવા લાગ્યો. ત્યાં કરચલાએ જોયું તો નાના મોટા પથ્થરો પર માછ્લાંઓનાં હાડકાં અને કાંટા.

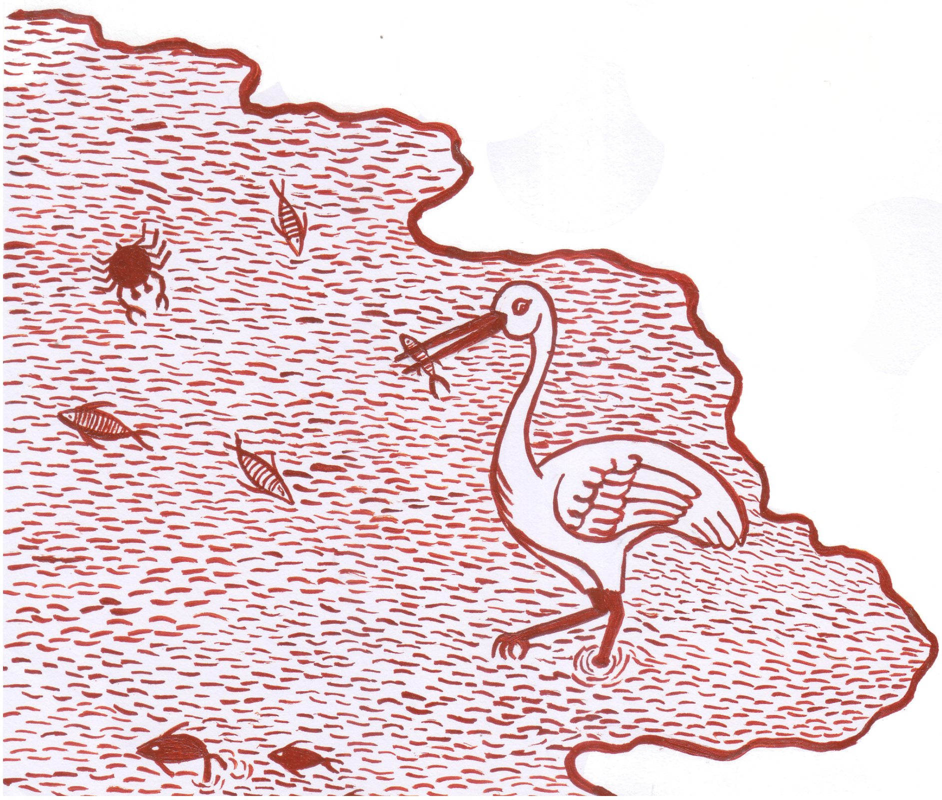

કરચલાએ બગલાને પૂછ્યું, "હજી મોટું તળાવ કેટલું દુર છે?"

બગલાને થયું કે કરચલાનું જોર જમીન પર કંઈ ચાલશે નહી. આથી બગલો વધારે દાદાગીરી કરતા બોલ્યો, "હવે તારા ભગવાનને યાદ કરી લે. નીચે દેખાતા પેલા નાના મોટા પથ્થરો પર તને પછાડીને મારીશ અને હું શાંતીથી ખાઈશ." બગલો આમ બોલતા જ કરચલાએ એના દાંત વડે બગલાની પાતળી લાંબી ડોકને જોરથી દબાવ્યું, ડોકમાંથી લોહી નીકળવા લાગ્યું. કરચલો વધારેને વધારે જોરથી દાંત દબાવતો ગયો. બગલો અને કરચલો જમીન પર પડયા. તફડી તફડી છેવટે બગલો મરી ગયો.

તળાવનાં નાના મોટા જળચરો રાહ જોતાં હતાં. ત્યાં સામેથી કરચલાને આવતો જોઈ બધાં જળચરો પુછવા લાગ્યા કે, "બગલો કેમ નથી આવ્યો? ને તું કેમ પાછો આવ્યો? તને મોટું તળાવ ના ગમ્યું?" એટલે કરચલાએ તેની સાથે ઘટેલી આખી વાત કહી સંભળાવી.

બોધ : સમજ્યા જાણ્યા વગર એકદમ કોઈનો વિશ્વાસ ક્યારેય કરવો નહિ.

પતંગિયું (ગીત)

એક મસ્ત મઝાનું પતંગિયું
એક રૂડું રૂપાળું પતંગિયું
એની રંગ બે રંગી પાંખો છે
        એમાં લાલ પીળો રંગો છે.
એ ફૂલડે ફૂલડે ભમ્યા કરે
        ફૂલોના રસનું પાન કરે
એ મારા બગીચે આવે છે
        એ મારી સંગે રમે છે.
એ મલક મલક ગીત ગાય છે
        એ પળમાં ઉડી જાય છે.
એવું રૂડું રૂપાળું પતંગિયું
        મને વ્હાલું વ્હાલું લાગે છે.

આવ્યો વરસાદ (ગીત)

આવ્યો રે આવ્યો વરસાદ

આવ્યો રે આવ્યો વરસાદ

વીજળીના કડાકા સાથે

વીજળી આવી ગર્જના સાથે

ઠંડો ઠંડો પવન લાવ્યો વરસાદ

ઝરમર ઝરમર વરસે રે વરસાદ

મોસમ બદલાયું રે

આવ્યો રે આવ્યો વરસાદ

માં બાપની શીખ (વાર્તા)

એક કન્ઠુંમાં નામનું ગામ હતું. તેમાં એક ખેડૂત પરિવાર રહેતું હતું. તેમને એક દીકરો હતો. માતા-પિતા એકના એક દીકરાને ખુબ લાડ-કોડથી ઉછેરી મોટો કર્યો. માતા-પિતાને એવી આશા હતી, કે દીકરો મોટો થઇ ઘડપણમાં મહેનત મંજુરી કરી, અમારી સેવા ચાકરી કરશે. તેથી માતા-પિતા રોજ ખેતરમાં સવારથી સાંજ સુધી મહેનત કરી, અનાજ પકવતાં અને દીકરાનું પાલન પોષણ કરી સુખેથી જીવતાં હતા, પરંતુ દીકરો જેમ જેમ મોટો થતો ગયો તેમ, તેમ આળસુ અને દારૂના વ્યસનમાં લાગી ગયો. એક બાજુ માતા-પિતા ખુબ મહેનત કરી ઘરડાં થઇ ગયા હતા. તેથી માતા-પિતાને ચિંતા થવા લાગી કે, છોકરો કામ ધંધો કશું કરતો નથી, તો શું ખાય-પીને જીવશે?

એક દિવસ માતા-પિતાએ પોતાના દીકરાને બોલાવી પ્રેમથી સાથે બેસાડી કહ્યું કે, ''બેટા તારે જીવનમાં સુખી થવું હોય તો, અમારા મરણ પછી તું રોજ છાંયે જજે અને છાંયે આવજે. આપણાં ઘરના વાડાની આજુ બાજુ હાડકાંની વાડ કરજો. આપણાં ઘરનાં આંગણામાં હાથી બાંધજો, આટલું કરીશ તો સુખેથી જીવીશ''.

આમ કહી થોડા સમય પછી માતા-પિતા મરણ પામ્યાં.

માતા-પિતાના મરણ પછી દીકરો વચન પ્રમાણે કામ શરુ કર્યું. ઘરના વાડાની આજુ બાજુ હાડકાં લાવીને હાડકાંની વાડ કરી દીધી. તેથી ગામના અને કુટુંબના માણસો તેના ઘરે આવતાં બંધ થઈ ગયાં. છાંયે જજે ને છાંયે આવજે આમ કીધું કરીને ઘરના આંગણામાં મંડપ બાંધી છાંયા માને છાંયામાં ફરે. તેથી કામ ધંધો કશું થાય

ની અને ઝાંપે હાથી બાંધજો. આમ કીધું કરીને ઝાંપે હાથી બાંધી દીધો. હાથી માટે ચારો લેવા બહાર તડકામાં જાય ની, તેથી હાથી ભૂખે મરે, આ બધું જોઇને દીકરો દુ:ખી થવા લાગ્યો. અને વિચાર કરે કે આવા કેવા માતા-પિતાએ મને વચન આપ્યાં હશે? આમાં તો હું સુખી થવાને બદલે દુ:ખી થાવ છું.

થોડા સમય પછી છોકરાનાં માતા-પિતાનાં ભાઈબંધ છોકરાને મળવાં આવ્યાં. આ બધું જોઇને છોકરાને કહેવા લાગ્યાં કે, ''બેટા! તું આ બધું શુ કરી બેઠો છે?

ત્યારે છોકરાએ કહ્યું કે, "જ્યારે મારા માતા-પિતા જીવતાં હતાં ત્યારે મને જીવનમાં સુખી થવાં માટે વચન આપ્યાં હતા."

ત્યારે પેલાં માતા-પિતાનાં ભાઈબંધ કહ્યું કે, "બેટા, તું તારા માતા-પિતાનાં વિચારોને બરોબર સમજ્યો નથી. વાડાની આજુ-બાજુ હાડકાંની વાડ કરજો. એનો મતલબ એ હતો કે, તું કુટુંબના અને ગામનાં લોકો જોડે હાડકાંનો સબંધ રાખી સુખ દુ:ખમાં હળી-મળીને રહેજો. ઝાંપે હાથી બાંધજો એનો મતલબ એ હતો કે, ઘરનાં આંગણામાં હુંકો અને ભાંગ પાયડું મુકજો. જેથી વાટે આવતાં જતાં માણસો તારા ઘરે હુંકો અને બીડી પીવાં બેસશે અને તને બે વાતો સારી કરતાં જશે. તે જીવનમાં કામ લાગશે. છાંયે જજે ને છાંયે આવજે એનો મતલબ એ હતો કે, સવારમાં વહેલાં ઉઠી સૂરજ ઉગતાં પહેલાં છાંયડો હોય ત્યારે ખેતરમાં કામે જજો અને સૂરજ ડૂબ્યાં પછી છાંયડો થાય ત્યારે ઘરે આવજો. એવી સખત મહેનત કરજો એવું કીધું હતું.

વારલી (ચિત્ર)

વારલી ચિત્રકળા એ એક આદિવાસી પરંપરાગત ચિત્ર કળા છે. જેની સાથે મુખ્યત્વે દક્ષિણ ગુજરાતના સૂરત, વલસાડ અને નવસારી તથા મહારાષ્ટ્રના થાણે જિલ્લાની વારલી (ભીલ) આદિવાસી સમુદાયની ચિત્રકલા છે.

વારલીઓમાં જોવા મળતી ચિત્રકળા ધાર્મિક નાતો ધરાવે છે. ઘરની ભીંત પર છાંણ-માટીનું લીંપણ કરી, સફેદ રાખ અને પલાળેલા ચોખાને કુટીને બંન્નેને મીશ્રિત કરી વાંસની સળી વડે રેખાંકનો કરે છે. લીંપેલી ઝૂંપડાની ભીંતો પર દોરવામાં આવતા ચિત્રને વારલી લોકો 'ચોક' અથવા 'કંસારી' પણ કહે છે. જેને લગ્નવિધિના ભાગરૂપે પ્રથમ આ 'ચોક' કે 'કંસારી' ચીતરવામાં આવે છે. તેમાં કેન્દ્રસ્થાને દેવી 'પાનઘટ'નું આલેખન કરવામાં આવે છે. તે સાથે અન્ય રોજબરોજના પ્રસંગો, જંગલ, ખેતી, જંગલી પશુઓ, પક્ષીઓ, ઘર વગેરે તેમાં કંડારાય છે.

વારલીઓમાં તહેવારો, પ્રસંગો અને ઋતુ પ્રમાણે ચિત્રોનું રેખાંકન થાય છે. તેમજ માનતાં-બાધા પ્રમાણેનાં પણ ચિત્રો દોરવામાં આવે છે. દા.ત પાલગૂટ દેવીનું ચિત્ર જે ઘરમાં છોકરા-છોકરીના લગ્ન હોય તેના આગલા દિવસે સ્ત્રીઓ ચિત્રો બનાવે છે. લગ્ન થવાનાં હોય તે છોકરા-છોકરીનાં માં- બાપ આ ચિત્રમાં ખુબ આસ્થા ધરાવતાં હોય છે. અને પોતાની દીકરી સાસરે ખૂબ સુખી થાય. કોઈ પણ જાતનું દુઃખ ન પડે તેના પતિ સાથે બન્ને શાંતિથી સુખી રહે, દર વર્ષે પ્રગતિ કરતાં રહે, સૂર્ય તેને પ્રકાશ આપે ચંદ્ર શીતળતા આપે. પાલગૂટ દેવી તેના સુહાગનું રક્ષણ કરે.

છોકરી દુઃખના ડુંગરમાંથી સુખની સીડીઓ ચઢીને બહાર આવે અને ગાયોના ધણ પોતાના ઘર આંગણે ડોલતા રહે. તેવી આશાઓ અને મહત્વાકાંક્ષાઓ આ ચિત્ર પરંપરા સાથે જોડાયેલી છે.

આ ચિત્ર કલામાં ભૌમિતિક આકૃતિઓ જેવી કે ગોળાકાર, ત્રિકોણ, સીધી લીટી વડે બનાવવા આવે છે. ગોળાકાર માથા નીચે ઊંધો ત્રિકોણ ચીતરી છાતી અને કેડ સમાવતું ધડ તથા તે ઉંધા ત્રિકોણ નીચે જોડાયેલો એક ચત્તો ત્રિકોણ ચીતરી કેડ અને ફૂલાનિતંબો દર્શાવવામાં આવે છે. આમ, ઉપર ઉંધા અને નીચે ચત્તા ત્રિકોણ વડે રચાતા ડમરુ જેવા આકાર વડે માનવીનું ધડ ચીતરવામાં આવે છે અને પછી

સીધા સોટા જેવા હાથ-પગ ચીતરવામાં આવે છે. આજુબાજુ આવાં જ પણ આડાં (**horizontal**) ડમરુ, ચીતરી ઘોડા, ગાય, બળદ, આખલા, વાઘ આદિ જાનવરોનાં ધડ ચીતરવામાં આવે છે.

એવી જ રીતે અણિયાળા આકારો વડે ઉડતાં પંખીઓ અને વૃક્ષો, સૂર્ય, ચંદ્ર, તારા, કૂવા, ઝૂંપડાં, વીંછી, દેડકાં, સાપ, નાગ, કરચલાં, કરોળિયા અને માછલાં ચીતરવામાં આવે છે.

પહેલા આ ચિત્રમાં માત્ર પરંપરાગત રીતે તૈયાર કરવામાં આવતા રંગોનો જ ઉપયોગ કરવામાં આવતો. પણ હવે બજારમાં મળતા અને મોટાં શહેરોનાં કારખાનાંમાં બનતા પોસ્ટર કે એક્રિલિક રંગનો ઉપયોગ વ્યાપક બન્યો છે. ઘાસમાંથી પીંછી બનાવવામાં આવે છે. પછી ક્યાંક ક્યાંક હળદર અને કંકુનાં પીળાં અને લાલ ટપકાં આંગળીઓનાં ટેરવાંથી મૂકવામાં આવે છે.

એ સાથે જ કેનવાસ, કપડાં, સાડી, છત્રી, ચંપલ અને નોટબુક કે ડાયરીના કવર પર પણ આ ચિત્રનો ઊપયોગ વ્યાપક બન્યો છે. અને આ ચિત્ર કલાની જે પરંપરાનો ઐતિહાસીક મહત્વ અને સમુદાય સાથેનો સબંધ બંને ભુસાતા જાય છે. એની જગ્યાએ બજાર આ ચિત્ર પરંપરાનો ફાયદો ઉઠાવી રહ્યું છે. જે ચિત્ર શૈલીને તો જીવંત રાખવા માટે સક્ષમ છે. પરંતુ તેના મૂળ ઉદ્દેશ્ય, મૂલ્ય અને સમુદાયના દૃષ્ટિકોણને ગુમાવતું જાય છે.

(સંદર્ભ : ૧.વારલી જાતિનો સમાજમાનવશાસ્ત્રીય અભ્યાસ. લેખક-ડો. ગૌરી શંકર પંડયા. ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ. પેજ. ૩૨૦.
૨. https://gujarativishwakosh.org/)